

Cigánykutatás és nevelésszociológia

Az alábbi tanulmányban a cigányságra irányuló – általam ismert – kutatások hangsúlyait, fő irányait mutatom be. Nem céлом ezeknek a kutatásoknak a monografikus ismertetése, hanem az, hogy megpróbáljak következtetéseket levonni a nevelésszociológia, illetve szűkebben az oktatáspolitikai számára. Ez a célkitűzés a túlságosan tágnak ható címet egyfelől jelentősen szűkíti, másfelől azonban bővíti.

Szűkíti, mivel nem foglalkozom alaposan azokkal a néprajzi, nyelvészeti, történeti kutatásokkal, amelyek az adott szaktudomány szempontjából fontosak, az oktatás számára azonban csak további cél- és gyakorlatorientált kutatásokkal hasznosíthatók. Annyiban bővíteni szándékozom azonban a cím által kijelölt tárgyat, hogy kitérek azokra az oktatáspolitikai stratégiákra, amelyek éppen az egyes szaktudományok által elért eredményeknek az oktatás napi gyakorlatába való átültetése érdekében születtek.

A hangsúlyt a magyar kutatásokra helyezem. Ennek egyik oka, hogy a magyarországi cigányság problémáira szeretnék összpontosítani. A másik oka pedig az, hogy a magyarországi cigánykutatások az áttekintett nemzetközi szakirodalom alapján jelentős tudományos eredményeket értek el. Sajnos – s ezen a helyzeten változtatni kellene a jövőben – az eredményeknek csekély a nemzetközi tudományos visszhangja. A magyar szakemberek olvasták és felhasználják mindazokat a tudományos eredményeket, amelyek világnyelveken jelentek meg, a világnyelveken megjelenő szakírók viszont Magyarországot szinte terra incognitának tekintik.

Ezt példázza többek között az a cigányság történetével foglalkozó nemzetközi szakirodalomban közhelynek számító tény, hogy a cigány nyelv indiai rokonságát egy Leidenben tanuló diák fedezte fel, aki felismerését egy bécsi újságban tette közzé 1773-ban. A diák egy komáromi magyar fiatalember volt. Ez még lehet művelődéstörténeti anekdota, de az már súlyosabb érv, hogy az első tudományos mű, amely átfogóan – nagyjából a mai tudományos kritériumoknak megfelelően – tárgyalja a cigányság történetével, néprajzával és nyelvvel kapcsolatos empirikus ismereteket, túlnyomórészt a magyarországi tapasztalatokat foglalja össze. (1) A disszertáció fejezetcímeit ma is örömmel üdvözlőnk egy monografikus munkában: életmód, háztartás, foglalkozások és munkafajták, házasság és nevelés, betegség, halál és temetés, vallás, nyelv, tudományok és művészetek. Erre a műre gyakran hivatkoznak a nemzetközi szakirodalomban anélkül, hogy tudomást vennének a magyarországi empiriáról, következőképpen azokról az úttörő érdemeikről, melyek a hazánk területén élő cigányság életének tudományos kutatásához kötődnek. Csaknem hasonló sors jutott osztályrészül *Wlislocki Henrik* műveinek, amelyekre anélkül szokás hivatkozni, hogy a szerzők tudnák: *Wlislocki* magyar közegben nyert tapasztalatok alapján (magyarul) publikált, a többi között a *Pallas Lexikon* számára készített terjedelmes szócikket másfél íves melléklettel, kitérve mindazokra a kérdésekre, amelyeket ma is kutatunk.

Mindezzel szemben *Fraser* 1996-ban magyarul megjelent könyvébe a magyar hivatkozásokat a szerkesztők utólag illesztették be, (2) *D. M. Crowe* a cigányság kelet-európai történetéről írott és *New Yorkban* kiadott könyvében pedig arra hivatkozik, hogy többek között Magyarországról sincsenek megfelelő tudományos információk. (3) Mindezt

saját tapasztalatommal is kiegészíthetem, ugyanis *S. Costarelli* 1993-ban, az UNICEF keretében végzett kutatás keretében megjelent művéhez azt a szóbeli megjegyzést fűzte, hogy Magyarországot illetően egyszerűen nem jutott információhoz. (4) Hozzájuk hasonlóan az európai cigánypolitikában is nagyon befolyásos *J-P. Liégeois* – legutóbbi könyve 1994-ben jelent meg – sem hivatkozik magyar kutatásokra, s ha a jövőben egyáltalán erre is kiterjed a figyelme, az egy romániai cigány szociológus-politikusnak, *N. Gheorghenak* lesz köszönhető, aki felhívta a figyelmét Magyarországra. (5)

Mivel a magyarországi helyzetre összpontosítok, helyenként elmarad a nemzetközi összehasonlítás, másutt viszont ez kerül a középpontba. Ennek az a magyarázata, hogy a cigányok és az oktatás viszonyáról lesz szó, így talán érthető, hogy miért az egyik és miért nem a másik szempont kerül előtérbe.

Vekerdi József 1982-ben alapos tudományos áttekintést tett közzé Debrecenben a magyarországi cigánykutatásokról, ahol nyelv, folklór, történelem, szociológia stb. témák szerint csoportosította a különböző publikációkat (kb. 270 tételt). (6) *A Szegő László* szerkesztésében 1983-ban megjelent *Cigányok – honnét jöttek, merre tartanak* című kötetben pedig – gondolatébresztő tanulmányok mellett – forrásértékű bibliográfia látott napvilágot e tárgyban. (7)

A modern magyar cigánykutatások első korszakának egyik legvitatottabb tudósa *Vekerdi József*, aki nyelvészként jelentős mértékben hozzájárult a cigány nyelv, valamint folklórszövegek megismeréséhez és publikálásához. Az ő kultúraértelmezését azonban vitatható szemlélet hatja át. (8) A cigány kultúrát szerinte anyagi és szellemi igénytelenség, a vándorlás következtében nem kialakult hagyományrendszer, „pazarló beállítottság” stb. jellemzi. Ezeknek az elutasító, megbélyegző nézeteknek a veszélyes voltát növeli, hogy jelentős kutató életműve hitelesíti azokat, továbbá jól összecsempesít a társadalomban amúgy is jelenlevő előítéletességgel. Éppen e kontextus miatt nehezen lehet védeni az állítások valóságtartalmát is. Arra gondolok ugyanis, hogy *Vekerdi* a cigány kultúra egységességét vonja kétségbe (a közös cigány dal-, mese- és tánckincs létezését). Azt a kérdést pedig indokolt feltenni, hogy – például éppen kulturális antropológiai nézőpontból – lehet-e a cigányság egységes kultúrájáról beszélni. (Vannak érvek mellette is, ellene is; ha értékmozzanat nem fűződik hozzá, mindkét álláspont védhető lehet.)

A következő áttekintés bizonyára vitatható nézeteket tartalmaz: adott esetben magam is meggyőzhető lennék tévedéseim felől. Valószínű, hogy egyes jelentős kutatókat, illetve műveket – anélkül, hogy szándékomban lett volna, vagy azért, mert egy rövid írás meglehetősen zárt logikájába nem illettek bele – említés nélkül hagytam, vagy egyszerűsítve szóltam róluk. Azt is előre kell bocsátanom, hogy az egyes kutatói életművek sem egységesek. *Kemény István* például ma nagyobb szerepet tulajdonít az etnicitásnak, (9) mint korábbi műveiben, *Réger Zita* legjelentősebb tudományos eredményei a cigány nyelvi szocializációval – tehát kultúrával – kapcsolatosak, és így tovább. (10) Munkámban inkább az egyes főbb kutatási irányok nevelésszociológiai értelmezésének lehetőségeiről, mint egyes tudósok munkásságáról szeretnék elgondolkodni.

Nem tárgyalom sem a pedagógia szűkebb területének kutatásait (ezért maradt hivatkozás nélkül például *Várnagy Elemér*), sem azokat a szociálpszichológiai irányú munkákat, amelyek közvetlenül vagy közvetve vonatkoznak a cigányságra. Előbbieket azért nem, mert más tudományos területeknek a neveléstudományban való megjelenítését tekintem célnak, utóbbiakat azért nem, mert túlságosan kitágítanák egyetlen tanulmány kereteit.

A cigányság mint társadalmi réteg

Az 1970–1972 között végzett reprezentatív cigánykutatás nemzetközi szempontból is páratlan vállalkozás volt. (11) Hatása is igen nagy: a körje szerveződé és ráépülő *Kemény*-iskola a cigányságra irányuló kutatásokban máig nélkülözhetetlen eredményeket, tapasztalato-

kat nyújt a cigánysággal foglalkozó kutatók, oktatáspolitikai és más szakértők számára. Ezenkívül – bár ez egyelőre feldolgozatlan – feltehető, hogy a vizsgálat politikai hatása legalább olyan nagy volt, mint a tudományos. Ebben az iskolában alakult ki a későbbi demokratikus ellenzék magva, a párt és az állam túlhatalmával szemben autonóm módon gondolkodó, a nem létezőnek deklarált, de nagyon is létező szegénységgel szolidáris értelmiségi csoport.

A kutatás a cigányságot „életforma-csoportként”, gyakorlatilag azonban a szegénység szubkultúrájának hordozójaként határozta meg. Ebből a felfogásból értelmezendő Kemény azóta is gyakran vitatott felfogása, hogy azt tekintette cigánynak, akit a környezete is annak tart. A cigányok – illetve a cigánysággal azonosítható nem cigány szegények – abban az értelemben alkotnak társadalmi réteget, hogy a társadalom peremén, marginális helyzetben élnek. Társadalmi felemelkedésük útja e szerint – az iskoláztatáson át, illetve azon kívül – az ipari munkássá válás folyamata. Ez elsősorban és a tömegeket illetően a segédmunkássá válást jelenti, távlatilag azonban a szakmunkási létet alapozza meg.

A Kemény-féle vizsgálat alapján véve életmódkutatás volt – magyar elődei és példái a harmincas évek parasztságkutatói –, az élet anyagi és szellemi feltételeit vizsgálta. Mind a magyar elődök, mind pedig *O. Lewis* szép stílusban írott, megrázó, nagyhatású könyve (*12*) – és természetesen a cigányság általános magyarországi életviszonyai – szinte magától értetődővé teszik, hogy a szegénység szubkultúrájának kutatására esik a hangsúly. Lewis fogalmazta meg, hogy a szegénység életmód, nem egyszerűen az anyagi-szellemi javaktól való megfosztottság állapota. Az életmód meghatározott ideológiákat és életstratégiákat követel meg, ezért nem azonos a középosztályból lecsúszottak életmódja, életstílusa a „szegénység szubkultúrájával”. A cigányok életét e felfogás szerint elsősorban a hiány és a megfosztottság jellemzi, életstratégiáik a másnapi túlélésre irányulnak. A családi melegség, összetartás, a szép emberi kapcsolatok részét képezik ezeknek az életstratégiáknak. (*13*) Ezt a kutatást – ahogyan a Kemény-iskolát és a Kemény-tanítványokat általában – a szegényekkel, a cigányokkal való mélyen átértzett szolidaritás, illetve nagyfokú szociális érzékenység és elkötelezettség jellemzi.

A szociografikus, dokumentarista látásmód – amely Lewis említett könyvének hitelét és varázsát adja –, a Kemény-tanítványok egyik vonulatának a cigányokkal kapcsolatos kutatásaiban folytatódik (pl. *Solt Ottília, Csalog Zsolt, Havas Gábor, Diósi Ágnes*). Kitérnő munkák sora emelte ki ezáltal a cigányságot az ismeretlenségből, és tette az olvasók – később a mozilátogatók – szélesebb rétegei számára sorsukat érzékelhetővé, átélhetővé.

A Kemény-iskola másik vonulata inkább a szociológiai aspektust örökölte tovább. Az 1993-ban folytatott empirikus adatgyűjtést és statisztikai feldolgozást a „nagy cigányku-

Az 1970–1972 között végzett reprezentatív cigánykutatás nemzetközi szempontból is páratlan vállalkozás volt. Hatása is igen nagy: a köréje szerveződő és ráépülő Kemény-iskola a cigányságra irányuló kutatásokban máig nélkülözhetetlen eredményeket, tapasztalatokat nyújt a cigánysággal foglalkozó kutatók, oktatáspolitikai és más szakértők számára. Ezenkívül – bár ez egyelőre feldolgozatlan – feltehető, hogy a vizsgálat politikai hatása legalább olyan nagy volt, mint a tudományos. Ebben az iskolában alakult ki a későbbi demokratikus ellenzék magva, a párt és az állam túlhatalmával szemben autonóm módon gondolkodó, a nem létezőnek deklarált, de nagyon is létező szegénységgel szolidáris értelmiségi csoport.

tatás” megismétlésének tekintik. (14) Bár tudományosan nehezen értékelhető, mégis ki kell emelnem *Kozák Istvánnét* (összefoglaló írásából két hosszabb részlet jelent meg a Phralipe-ben), aki vezető állásban lévő tisztviselőként és termékeny íróként adatolta a cigányság iskolai, egészségügyi, foglalkoztatási és lakáshelyzetének alakulását. (15) Ez a szemlélet határozta meg azoknak a kutatásoknak jelentős részét, amelyek a cigány gyermekek iskoláztatási viszonyaira vonatkoztak (pl. Réger Zita, *Ladányi János*, *Csongor Anna*, *Andor Mihály*, lazábban kapcsolódva a témához *Liskó Ilona*). Jelentős érdeme ezeknek a tanulmányoknak, hogy rámutattak: a hivatalos politika eredményei gyakran látszat-eredmények: a cigány gyermekek tömegei a pedagógussal, dologi feltételekkel legrosszabbul ellátott iskolákba járnak, túlságosan nagy az arányuk a gyógypedagógiai iskolákban, és kevés esélyük van arra, hogy akár a legalacsonyabb elismertségű, legkevésbé vonzó szakmunkásképző iskolákba is bejussanak.

A cigányság életformacsoportként való értelmezése, a szegénység középpontba helyezése, a szociológiai látásmód minden erénye mellett számos problémát is felvet:

– Az értelmezés lényegében figyelmen kívül hagyja az etnicitást – még akkor is, ha szavakban elismeri annak jelentőségét –, másfelől érdeklődésén kívül maradnak azok az életformák, életmódok, életstratégiák, amelyek a nemzedékek óta jóval a szegénység-küszöb fölött élő cigány közösségek sajátjai.

– Szinte teleologikus látásmóddal azt sugallja, hogy a cigányság számára nincsen más lehetőség, mint az asszimiláció (az uralkodó társadalom szociális struktúráinak átvétele) vagy az örökös szegénység. Pontosabban: úgy határozza meg a cigányságot, hogy a nem szegényt, a nem iskolázatlant, a nem képzetlent a definíció nem sorolja be ide, amiből számos tudományos és gyakorlati probléma származik.

– A társadalom (társadalompolitika) számára a cigányság léte eszerint súlyos problémát okoz, amelyet a társadalomnak (politikának) meg kell oldania. Az állam, a társadalom olyan atyaként tűnik fel, amelynek kötelessége a gyermeki módon viselkedő cigányságról is gondoskodni. Nem merül fel az a kérdés, hogy – a voltaképpen kívülről vizsgált és értelmezett – cigányságnak milyen elvárásai vannak a társadalommal és a társadalmi szervezetekkel szemben, továbbá hogy mit tesz és mit tehet igényei, várakozásai kielégítése érdekében.

– A cigányságot homogén társadalmi rétegnek, csoportnak tekinti, és nem keres választ a gazdaságilag sikeres cigányok értelmezésének kérdésére. (Bár például a cigányság nyelv szerinti megoszlásának értelmezésében éppen az eredeti Kemény-vizsgálat adatát használjuk ma is.)

Semmiképpen sem akarnám azt állítani, hogy a szóban forgó nézőpontnak nincsen jogsultsága. A cigányság rossz szociális helyzete általában égbé kiáltó. Azonban e megközelítés abszolút túlsúlya éppen abban a szférában vezethet kétséges eredményekre, amelyet ez a törekvés megcéloz: a szociálpolitikától a foglalkoztatáspolitikán át az oktatáspolitikáig. Ezt azért fontos itt (is) megfogalmazni, mert a Kemény-iskola nemzetközi szempontból is jelentős eredményei, továbbá a belülről meghatározott politikai kötődés és elkötelezettség együttesen hajlamossá tesznek bennünket arra, hogy ezt a nézőpontot abszolútizáljuk.

Az oktatáspolitikai szempontjából ez a paradigma a „deficit-elmélet” alapjain áll. A hiányokkal, a lemaradással jellemezhető gyermekek, fiatalok hátrányban vannak a „normálissal”, az átlaggal szemben, fel kell zárkózniuk ahhoz, hogy egyenrangú versenytársak legyenek. Ez az álláspont azért vitatható, hiszen nyilvánvalóan vannak területek, ahol nem a „hiány”, hanem a többlet jellemző (gondolhatunk például a családi élet melegségére), különösen az, amikor a közírásban, kiváltképpen pedig a pedagógiai szak- és közírásban és gondolkodásban az „ingerszegény környezetet”, az „értelmi nevelés hiányát”, a „kizárólag biológiai nevelést” stb. okolják a cigány gyermekek lemaradásáért; ami tudományosan a kívülről származó kategorizáció problémájának látszik, az a „napi” gyakorlatban azt jelenti, hogy a jómódú, rendezett életű család „már nem cigány”.

Ennek a kutatómódszertani – valójában társadalomelméleti – vitának az alapkérdései jól nyomon követhetők a Kemény István–Havas Gábor–Kertesi Gábor és a Ladányi János–Szeleányi Iván tanulmányaival fémjelzett vitában. (16) A „ki a cigány?” vita más fórumokon és más szerzők között is napirenden van, melyre példaként a Magyar Tudomány 1997-es tematikus számát, vagy a székesfehérvári „gettó-üggyel” kapcsolatos vitákat is említhetném.

Az oktatáspolitikában e kutatási irány rendkívüli érdeme, hogy a *hátrányos helyzet* és az ebből eredő iskolai lemaradás korrekcióját az oktatáspolitiká egyik alapvető prioritásaként fogalmazta meg és hangsúlyozza napjainkig.

A cigányság mint etnikum

Talán nem szükséges az *ethnosz* fogalmának alaposabb értelmezése ahhoz, hogy a cigányság – a magyar és a nemzetközi gyakorlatnak megfelelően – etnikumkénti, etnikai csoportkénti meghatározását elfogadjuk. Ennek ellenére ez a besorolás tudományosan még ma sem állja ki minden tekintetben a kritikát. Néhány példát idézve: mind a nyelv (menynyiben tekinthető önállóan, egységesnek), mind a kultúra (mennyiben tekinthető egységesnek és eredetinek), mind a szokásrendszer (az öltözködéstől az emberek közötti viszonyokig), mind a közös eredet tudata (van-e ilyen egyáltalán), mind az antropológiai jegyek kérdésében vannak viták. Vekerdi József sokat méltatott, de legalább annyiszor elmarasztalt munkássága például ezekkel a tézisekkel vitatkozik. (Azt azért megemlítem, hogy például A. Fraser *A cigányok* című monográfiájában hivatkozott kis számú magyar szerzők egyike éppen ő, éspedig két tanulmányával.) De hivatkozhatok *Wilhelm Gáborra*, aki például a beásokat nem sorolja a cigány etnikai csoportba.

Legalább azonban *H. M. Grellmann*-nak a 18. század végén írott könyve óta – bár ő is hivatkozik tudós elődökre – a cigánynak nevezett népcsoportok történetét, nyelvét, tárgyi és nem tárgyi kultúráját, művészetét stb. mint önálló, legalábbis más népcsoportoktól eltérő etnikumét tanulmányozzák. Grellmann a cigány nyelv (romani) leírásában is úttörőnek számít, de az első valóban tudományos rendszerezés *A. F. Pottnak*, a hallei egyetem általános nyelvtudományi tanszékének professzorától származik (*Die Zigeuner in Europa und Asien*, 1844–1845), akinek művére való hivatkozással a cigányságról szóló minden jelentősebb monográfiában találkozunk. Az 1980-ban indult *Ethnographia* című folyóirat közölte *József főhercegnek* a cigányokról szóló írását, s a – nemzetközi romológiai/ciganológiai szakirodalomban szintén kiemelkedő tekintélynek számító, magyarul és németül egyaránt publikáló *Wislocki Henrik* gyűjtőmunkájának eredményeit. *Hermann Antal* nevét is megemlítem még ebből a korból, aki az 1893-ban készült „cigány összeírás” tudományos vezetője és tanulmányírója volt. A 19. század végén Magyarországon virágzott a romológiai/ciganológiai kutatás. Ennek a hagyománynak a folytatója *Erdős Kamill*: az ő *Cigánytanulmányainak* 1989-ben Békéscsabán megjelent gyűjteményes kötete ma már gyakorlatilag hozzáférhetetlen.

A cigányság *kulturális arculatának, etnikai jellegének* vizsgálatára történettudományi, nyelvészeti, néprajzi, kulturális antropológiai kutatások irányulnak. E tudományok vonatkozó eredményeinek bármely vázlatos bemutatása is messze túllépné e tanulmány kereteit.

A Cigány Néprajzi Tanulmányok – 1993 óta megjelenő jelentős és izgalmas periodika – első száma egy 1991-ben megrendezett kárpát-medencei nemzetközi „ciganisztikai” konferencia anyagát adja közre. A témakör gazdagsága – a cigány folklór általánosabb kérdéseitől egy alföldi község cigány családfájáig, a cigány népmeséktől a nagyvárosi cigány kártyázási szokásokig, a népzenétől a nyelvi szocializációig és így tovább – minden más érvnél meggyőzőbben bizonyítja a cigány kultúra létezésének tényét. A periodika többi száma, egyes kutatók, tudósok önálló vagy gyűjteményes kötetei ezt a képet természetesen tovább gazdagítják. Indokolt a tudományos érdeklődés azért is, mert Európában kevés olyan népcsoport van, amelynek folklórája ma is élő és fejlődik. A különböző kuta-

tási irányok szemléltetésére a már korábban említetteken kívül Voigt Vilmos etnográfiai és *Kovalcsik Katalin* népzenei kutatásait emelem ki.

A cigányság etnikumkénti meghatározásának kidolgozásában külön jelentősége van a nyelvészetnek. Nemcsak azért, mert a nyelv a kulturális önállóság egyik legfontosabb jellemzője. A tudósok figyelmét a szóban forgó népcsoport iránt a cigány nyelv – a romani, romanesz – keltette fel először. Ahogy említettem, ebből születtek az első jelentős monográfiák a cigányságról. A fentiekben kívül Réger Zita alkalmazott nyelvészeti kutatásainak kiváltképpen a nyelvi szocializációra vonatkozó eredményei járulnak hozzá a cigány gyermekek szocializációjának megértéséhez. (17)

A cigányság történetéről is gyűlnek az ismeretek, (18) bár nem lévén történész, nehezen tudnám eldönteni, mennyi mindebből a „délibabos történelemírás” és mennyi a valódi tudomány. Úgy látom azonban, ma nemigen szokás hosszabb művet írni a cigányságot érintő bármely kérdésről az eredet és a vándorlások történetének felrajzolása nélkül.

A kulturális antropológiai kutatás újabb szempontokkal egészíti ki a cigány kultúra megismerését. A kultúra ebben az értelemben életmód, az anyagi életviszonyok, életstílus, alkalmazkodási módok, kommunikáció stb. jelenségeinek köréből bármely olyan viszonyulási sort, azaz olyan minták sorát jelenti, amelyet az egyén mint saját közössége kultúráját megérteni és megújítani törekszik; mindez reprezentálhatja a kultúrát, jöllehet valamely tökéletes, hiánytalan megjelenítésig és megértésig aligha juthatunk el. *Michael Stewart Daltestvérek* című monográfiája egyetlen oláh-cigány közösség életét elemzi, a résztvevő megfigyelés módszerével (19) – a szerző hosszú időt töltött ebben a közösségben. A mű tudományosan is értékes, mert az egyedi megfigyeléseket modellszerűen rendezi, így általánosítani is tudja, de izgalmasságához hozzájárul az is, hogy az „igazi angol” fiatalember éveket töltött Magyarországon, s megfigyelései egyesítik a „külső” szempontokat a „belsővel”.

A szociológiai cigánykutatások nagy magyar műhelye, a Kemény-iskola – ahogy említettem – közvetlenül, a benne részt vevők személyén át, politikai folyamatokhoz is kapcsolódott. A kutatók közül többen személyesen is részt vettek és részt vesznek a cigányság kulturális és politikai önszerveződésének támogatásában. Az etnikai öntudat növeléséhez való közvetett hozzájárulás pedig meggyőződésem szerint vitathatatlan. E kutatások, publikációk, tanácskozások, illetve maguknak a kutatóknak az érdeklődése mind-mind hozzájárulnak ahhoz, hogy a cigányság egyre szélesebb tömegei tanulják meg, hogy van történetük, kultúrájuk, vannak saját értékeik, amelyeket öntudattal mutathatnak be a többségi társadalomnak és örökíthetnek át a fiatal nemzedékeknek. A polgárjogi mozgalmak és a civil szerveződések erősödése a kultúrák egyenrangúságán alapul, így nemcsak a cigány népcsoportot, hanem a társadalom egészét is az egyenjogúságon alapuló társadalomhoz közelíti.

Ha a tudományos eredményeknek a gyakorlatban – az oktatásban – való alkalmazását vagy egyszerűen oda való beszivárgását mérlegeljük, láthatjuk az e folyamat által fölvetett kérdéseket is:

– Az etnicitás túlhangsúlyozása azzal a veszéllyel jár, hogy a globális társadalmi összefüggéseket az etnikumok belső, kulturális életviszonyaival helyettesíti, így – mintegy önbeteljesítő proféciaaként – az etnocentrizmust és az etnikai alapú feszültségeket erősíti.

– Figyelmen kívül hagyja a szociokulturális életviszonyokat és a társadalom hatalmi struktúráit. Így a cigány egyén elsősorban mint egy többé-kevésbé hagyományos kultúra képviselője jelenik meg: például ő „a vadember”. Ezzel akadályozhatja a népcsoport modernizálódását, egyszersmind nem ösztönzi a kormányzatot az életviszonyok javítására.

– „Hiperkulturalizmusnak” bélyegezhetjük azt, hogy kulturális jelenségként értelmezzünk és fogadunk el eseti, esetleg társadalmilag káros magatartásokat is.

Az oktatáspolitikában a cigányság (a nemzetközi gyakorlatban az etnikai kultúra általában) elismerése a multikulturális/interkulturális paradigma kidolgozásával járt. Eredménynek tekinthető, hogy itthon a cigány óvodások és iskolások számára 1990 óta szervezett és finanszírozott ún. felzárkóztató programokban – a Nemzeti Alaptanterv előírá-

sai szerint – helyet kap a cigány népismeret, a cigány népi kultúra megismertetése, illetve igény és lehetőség szerint a cigány nyelv(ek) oktatása is. A hazai cigány nyelvek (romani/lovári és a beás) államilag elismert nyelvvé váltak, állami nyelvvizsgát lehet belőlük tenni. Elvi akadályja tehát nincsen annak, hogy ezek a nyelvek az iskolai oktatásban is helyet kapjanak, akár a nemzetiségi nyelvek mintájára.

Az ezen erőfeszítések által felvetett elméleti és gyakorlati problémáira itt most nem térek ki, ám miként rámutattam a szociológiai alapú kutatások eredményeinek „hétköznapi” értelmezésére, itt is kiemelem ezt a problémát. Az elmúlt években „az etnikum” gúnyos-eufemisztikus megjelölése jutott a cigányoknak. Ebből a kategóriából talán még nehezebb kitörni, mint a „hátrányos helyzetből”, mivel „az etnikumba” beleszületik az ember, nincsen választási lehetősége. Félő, hogy ténylegesen erősödik a hétköznapi rasszizmus – nemcsak a diszkrimináció ellen fellépők hangja –, és ebben szerepet játszanak a cigányság kulturális egységének, identitásának és autonómiájának növelésére bátorító kutatások is.

A cigányság mint életstílus-csoport

A. Fraser arra figyelmeztet, hogy mindig a megalapozatlan általánosítás veszélyével jár, ha a cigányok életének egyes aspektusait kiválasztjuk, és azokból próbálunk a cigányság egészére következtetéseket levonni. (20) Sem a hagyományos foglalkozások, sem a letelepedés nem szüntette meg a cigány identitást. J.-P. Liégeois az alábbi elemek kombinációit sorolja fel: „... a nyelvtől a független foglalkozásig, a szolidaritástól a helyváltoztatás minden lehetőségének kihasználásáig, a szociális szerveződéstől a különbözőség miatt érzett büszkeséig, a közös eredet tudatától az élet sajátos szabályaiig, a csoporthoz tartozás tudata és a kívülállókval való szembenállás, a saját történelem, az életfilozófia, a gyerekevelési módszerek, a család szilárdsága és így tovább. A csoport utazásai során felvett elemeket elsajátították és az egészbe integrálták (...) a cigányok és vándorlók a változás hagyományát fejlesztették ki, a megújítás hagyományát, ami viszonylagos állandóságot hoz a bizonytalanságba.” (21) A cigány kultúra „hordozható”, írja másutt, amely szociális kapcsolatokban, nyelvben és olyan viselkedésformában fejeződik ki, amelyeket a kívülálló megfigyelő is érzékel: ilyenek a zene, a tánc, az életstílus látható elemei.

A hagyományos néprajzi és kulturális antropológiai megközelítéssel szemben napjainkban kialakult új irányzat a cigányságot úgy mutatja be, mint amely nem egyfajta „kulturális kövületként” létezik, hanem lényege éppen a változó világokhoz, környezetekhez való alkalmazkodásban van. Eszerint nincsen egyetlen egységes cigány kultúra, hanem helyi közösségek vannak, ám közös életstílus, közös attitűdök és beállítódások, értékek és normák mégis hasonlítják a cigány közösségeket. (22) Az új paradigma azért izgalmas, mert magyarázatot kínál a „cigány-jelenség” interkontinentális összefüggéseire.

A cigány kultúra értelmezésére egy új fogalmat alkottak: a „peripatetikus közösség” fogalmát. J. Okely ezt úgy határozza meg, mint amely nem illeszkedik be a nomád életformát folytató közösségek értelmezési keretébe: nem állattartók, nem vadászó-gyűjtögetők. Közös bennük az őket körülvevő gazdasággal fenntartott intenzív kapcsolat. Olyan „nomádok”, akiknek megélhetési forrását más közösségek jelentik. (23) Ennek az elméletnek jelentős genealógiai összefüggései is vannak – nyilván ezért is vált ki heves kritikát –, de fontosak azok a szempontok, amelyek a kisebbségi léttel teremtenek összefüggést. Elképzelhető, hogy az önértelmezés ezen újabb, esetleg a korábban kínáltaknál adekvátabb lehetősége az alapja annak, hogy Magyarországon igen hamar, tíz évvel az első tudományos elemzések (angol nyelvű) megjelenése után, már alakult olyan cigány szervezet, amely önmagát „peripatetikusként” sorolja be.

Ezek a közösségek az alábbiakkal jellemezhetők:

- elsősorban nem élelemtermelők (bár egyes csoportjaik lehetnek azok);
- endogámok;

- vándorközösségek (még ha egyikük-másikuk letelepedett is);
- tevékenységük főként a helyi lakosság számára végzett speciális szolgáltatásokból áll (pl. kereskedelem és más szolgáltatások);
- etnikai egységet képeznek, és
- bárhol legyenek is, kisebbséget alkotnak.

Ez az elmélet magyarázatot kínál arra, miért olyan zavarba ejtően kétségesek az eredmények, ha a cigány kultúrát úgy akarjuk bemutatni és értelmezni, mint egy „nemzetiségi” kultúrát (ahogyan például a magyar jog és oktatási rendszer határozza meg a „nemzetiséget”). Ebben a felfogásban a cigányság nem „nemzetiség”, hanem olyan közösség(ek) együttese, amely(ek) lényege az (etnikai) összetartozás tudata, ugyanakkor e közösségek ideológiájának megújulási és alkalmazkodási képessége. Továbbá a cigányság e felfogásban per definitionem *kisebbség* – s ezzel a fogalommal túllépünk az etnográfia, a nyelvészet, a kulturális antropológia stb. hagyományos fogalmi körén.

A kulturális gyökeret, a más csoportoktól és közösségektől elválasztó specifikumot, a lényegét ez az iskola a tevékenységi kör megválasztásban és az idő bizonyos fajta beosztásában keresi, szemben például azzal a néprajzi alapú kulturális antropológiai nézettel, amely a tisztasággal kapcsolatos hiedelmekben és gyakorlatokban találja meg a sajátosat.

(24) Az idő beosztását és a tevékenységek sajátos besorolását (ami éppúgy összeegyeztethető a vándorlással, mint a letelepedéssel) korábbi kutatásunk során magunk is kulcsmozzanatoknak találtuk. (25) Az idő sajátos értelmezését olyan tényezőként írtuk le, amely a vizsgált cigány csoport és az iskola együttműködését nagy mértékben befolyásolja. Az időbeosztás sajátosságait mi nem az ősi kultúrával hoztuk összefüggésbe, hanem a közösség jellemző életritmusával. Igaz viszont, hogy az időbeosztás sajátosságát (a tervezés, a távlati gondolkodás hiányát) a szegénység szubkultúrájának kutatói is jellemzőnek találják az általuk vizsgált csoportoknál.

Ez a paradigma – rendszeres kidolgozása esetén – talán elméleti alapja lehetne annak, hogy nemzetközi összefüggésekben is értelmezhető legyen a „ki a cigány?” kérdése.

J.-P. Liégeois nem elsősorban tudósként, hanem a cigányság érdekeit képviselő európai politikusként ismert. Könyveit az Európa Tanács kiadványainak oktatási sorozatában jelenteti meg, ezért is, de a szerző elkötelezettsége okán is, az iskolának és az oktatás kérdéseinek általában is hangsúlyos szerep jut nála a cigányság helyzetének tárgyalása közben. Szemléletét még legutóbbi könyvében is az határozza meg, hogy nem tesz különbséget a cigány és az „utazó nép” („traveller”) között. (26) A „roma” kifejezést szerinte politikai összefüggésben lehet általános érvénnyel használni, a „cigány” (gypsy) és a „vándorló/utazó” (traveller) fogalmakat szinonimának tekinti: függetlenül az egyes csoportok esetleg eltérő származásától, eredetétől, mivel hasonlók, az életstílus, életlehetőségek, foglalkozási viszonyok, társas struktúrák, társadalmi helyzet, identitás, nem utolsósorban a politikai szerveződés szempontjából. Ez a nézőpont sajátosan nyugat-európai.

Történések nyilván okkal találják pongyola megfogalmazásnak ezt az egybemosást, de a nem történész olvasó számára is akad benne zavaró mozzanat. Ha ugyanis indiai származásról, a vándorlások Ázsiából Európába vezető évszázados útjáról, a nyelv eredetéről értekezik valaki, akkor nem mindegy, hogy roma/cigány vagy ír/cigány eredetű marginális csoportról van-e szó. Másfelől, ha a velük szembeni előítéletekről, az életmód és életstílus fontos elemeiről, az iskolának tulajdonított szerepről, a gazdasági, politikai vagy egészségügyi helyzetről (tehát a jelen szociológiai, szociálpszichológiai stb. viszonyairól) van szó, akkor indokolt e csoportok együttes kezelése, illetve nem indokolt a különbségtétel valamely faji, antropológiai szempont alapján.

Liégeois – európai politikusként – amellett érvel, hogy ne téessék különbség a cigány és egyéb lakókocsis népcsoportok között, hiszen a politikai beavatkozás szempontjából közömbös a távoli múlt, sőt a bőrszín is. Az európai törvények évszázadokon át nem tekint különbséget cigány és nomád/csavargó/vándorló között. Azonban ebben a könyvében

(ahogyan a korábbiakban sem) nem tud lemondani arról, hogy áttekintse a cigány etnikum történetét Indiától, az első európai írott utalásokon át napjainkig, összehasonlítva a cigányság csoportjainak nyelvét, dialektusait, a törzsneveket és így tovább. Ugyanakkor statisztikákat közöl a lakókocsival vándorló népesség számáról (például az útlevél, illetve egyéb igazoló papírok szerinti megoszlásban), és felveszi a küzdelmet azzal az elméleti problémával, milyen szempontból lehet vándor/nomád a letelepedett cigány is. Ez az egyik oka annak, hogy lehetetlen valódi becslést készíteni az indiai eredetű cigányság lélekszámáról. Más kérdés, hogy szükséges-e egyáltalán.

A cigányság története ebben a megközelítésben csupán háttérül szolgál, amely a cigányság jelenlegi helyzetét, megoldásra váró problémáit helyezi történeti összefüggésekbe. De – ahogyan már említettem – úgy tűnik, nemigen lehet ma a cigány népről a történeti háttér felrajzolása nélkül írni. Ez bizonyos szempontból érthető: a vándorló, mozgó, „nomadizáló” életmód, a szétszórtatásban való megmaradás, a társadalmi kirekesztettség olyan feltételek vagy előzmények, amelyek máig tartó hatással vannak az egyes csoportok, illetve az egyének viselkedésére is. Másfelől azonban zavaró az indiai őshazának, a kirajzás útvonalainak, s általában az eredetnek és a genetikai összefüggéseknek olyan hatást tulajdonítani, mint amelyek számottevő magyarázó erőt jelentenek a mai cigánysággal kapcsolatos kérdések megértésében. Ennek a problémának még a szerző magyar nyelven először megjelent, a romániai cigány szociológus, N. Gheorghival írott, igen adatgazdag tanulmánya is külön fejezetet szentel. (27)

A szerzők a cigányságot az alábbi fő dimenziók mentén látják megragadhatónak: nyelv, szociális szerveződés, vándorlás („travel”), család, vallás, gazdasági szerveződés, művészet, életstílus és identitás. Az ezeken a területeken mutatózó sajátosságokkal él a cigányság a modern Európában, s próbálja meg modernizálni, illetve az új feltételekhez alkalmazkodva megőrizni mindazokat az értékeit, amelyek századokon át biztosították túlélését. A virulens előítéletek, a manipulált cigány-kép, a nyugat-európai közigazgatás diszkriminációja, a szűkülő munkalehetőségek tartósítják a rossz életfeltételeket.

A továbblépés kulcsát Liégeois az iskoláztatásban látja. Az iskoláztatási adatokban szerinte ambivalencia mutatkozik. A cigányság egyre jobban megérti, hogy az iskolában elsajátítható tudás nélkül nem alkalmazkodhat többé a társadalomhoz, s belátja, hogy az analfabetizmus már nem alkalmas a kultúra megőrzésére. Sőt, írásos eszközök nélkül a kultúrája elsüllyed. Ugyanakkor az iskolát a velük szemben ellenséges társadalom egyik intézményének látja, és attól tart, hogy az gyermekeit ellene neveli. A barátságos, a cigányságot, a cigány embert tisztelő iskola képes arra, hogy az új cigány nemzedékek számára a modern identitáshoz vezető utakat megnyissa.

A továbblépés kulcsát Liégeois az iskoláztatásban látja. Az iskoláztatási adatokban szerinte ambivalencia mutatkozik. A cigányság egyre jobban megérti, hogy az iskolában elsajátítható tudás nélkül nem alkalmazkodhat többé a társadalomhoz, s belátja, hogy az analfabetizmus már nem alkalmas a kultúra megőrzésére. Sőt, írásos eszközök nélkül a kultúrája elsüllyed. Ugyanakkor az iskolát a velük szemben ellenséges társadalom egyik intézményének látja, és attól tart, hogy az gyermekeit ellene neveli. A barátságos, a cigányságot, a cigány embert tisztelő iskola képes arra, hogy az új cigány nemzedékek számára a modern identitáshoz vezető utakat megnyissa.

Európa minden országában nő a cigányok helyi politikai és érdekképviselői szervezeteinek a száma; helyi szinten, országos szinten és nemzetközi szinten egyaránt. Az Európai Közösség, illetve az Európa Tanács programjai lehetőséget adnak olyan projektek pénzügyi támogatására, amelyek a cigányság integrációját támogatják. Az iskola segítségével egyre több cigány ember válik képessé arra, hogy részt vegyen az információs folyamatokban és megfogalmazza saját igényeit.

A cigányság életstílus-csoportként való értelmezése az oktatáspolitikában nem alakított ki – mindeddig – egységes új koncepciót. Két vonulatot emelek ki.

Az egyik a projektorientált szemlélet terjedése. Ez azt jelenti – az Európai Unió finanszírozási mechanizmusai is ezt erősítik –, hogy a problémák reménytelenül hatalmasnak látszó halmazát apró, gyakorlatias lépésekkel próbálják megoldani. A „Gondolkozz globálisan, cselekedj lokálisan” frappáns jelszava ezt a gondolkodásmódot fogalmazza meg. Így „a cigányságnak” az összes, a társadalommal kapcsolatos problémái helyett az itt és most élő csoport iskolázási, egészségügyi, foglalkoztatottsági helyzetét kell javítani.

A másik vonulatnak a nevelésszociológiai elméletek megújulását látom. A modern Európa víziója a „nagypolitika”, a „makrogazdaság” szintjén integrált, nyelvében, kultúrájában, borszínében, vallásában, helyi politikájában sokszínű földrészt. A vízió megvalósulásának, a nemzetek, népek, népcsoportok, egyének egyenrangú társadalmi beilleszkedésének feltétele a gazdasági, hatalmi egyenlőtlenségek csökkentése mellett bizonyos kulturális kompetenciák elsajátítása. Közöttük Bourdieu, Habermas és mások nyomán többen a „többnyelvű habitus” kialakítását tekintik elsődlegesnek. (28) A kérdésnek jelentős szakirodalma alakult már ki, amelynek akár vázlatos ismertetése is messzire vezetne. Nem csupán idegen nyelv(ek) ismeretét jelenti, hanem olyan összetett képességet, olyan készségeket, beállítódásokat, gondolkodásmódokat együttesét, amelyek birtokában az egyén képes *kommunikálni* és *együttműködni* másokkal. Ebben az értelmezésben a származás, a kultúra, a szexuális szokások, a testi, az antropológiai jellemzők egyéni jegyek, amelyeknek legfeljebb egy-egy szituációban van jelentőségük, a kommunikációt és az együttműködést, a párbeszédet és a közös feladatok közös megoldását nem befolyásolják. A fentieket összefoglalva olyan személyiségvonások és attitűdök erősítéséről van szó, mint az empátia, a szerep-távolság, az ambivalencia elviselése, az együttműködési készség erősítése stb. Mindez összetett identitást követel, azaz új és más világképek (Weltbild, construct of the world) befogadását, az irántuk való nyitottságot.

Allemann-Ghionda ezeknek a céloknak a megvalósítására javasolja a multikulturális/interkulturális nevelés és oktatás paradigmájának a „különbözőségre nevelés” koncepciójával való felváltását. Ez ugyanis elismeri a kulturális és a szociokulturális tényező szerepét, de a kulturális dimenziót csak a különbözőség egyik tényezőjének tekinti, míg a különbözőséget „normális” állapotnak fogadja el.

Látszatra talán messzire kanyarodtam a magyarországi cigányság kutatásának kérdéseitől, s e kutatások nevelésszociológiai értelmezésétől. Úgy gondolom, hogy a cigányság életstílus-csoportként való értelmezése vezet legközelebb ahhoz az oktatáspolitikához, amely ki tudja kerülni mind a szociokulturális felfogásból következő *asszimilatorikus oktatáspolitikát*, mind pedig az etnicitás és a kulturális különbözőség túlhangsúlyozásából eredő *etnocentrikus oktatáspolitikát* veszélyeit.

Összegezés

Írásomban a cigányságra irányuló kutatásokat három csoportba osztottam. Nyilván lehetett volna többre is, azonban a nevelésszociológia szemszögéből megközelítve a kérdést, így tudtam – a magam számára is – elrendezni a tudományos eredményeket. Bízom abban, hogy legalább vitaalapként elfogadható ez a tipizálás.

Végezetül azt hangsúlyozom, hogy a sorrendiség nem a tudományok „haladását” kívánja megjeleníteni, hanem olyan időrendet, ahogyan az oktatáspolitikai tudományok eredményei alapján igyekezett megérteni és megoldani azt a társadalmi problémát, amelyet a lakosság egyes csoportjainak lemaradása jelent. Meggyőződésem, hogy ebben a tekintetben haladást értünk el. A fejlődés nem egyik vagy másik tudományos irányzat „meghaladását” jelenti, hanem a társadalmi jelenség egyre összetettebb és mélyebb megértését, remélhetőleg jobb megoldási módok kialakítását – miközben persze maguk a megoldásra váró kérdések is mindig új és új formában bukkannak elő.

Jegyzet

- (1) GRELLMANN, H. M.: *Dissertation on the Gipseys – with an historical enquiry concerning their origin.* William Ballintine, London 1807. (Első megjelenés, német nyelven: Heidelberg 1783.)
- (2) FRASER, A.: *A cigányok.* Osiris Kiadó, Bp. 1996.
- (3) CROWE, D. M.: *A History of the Gypsies of Eastern Europe and Russia.* St. Martin's Griffin, New York 1994.
- (4) COSTARELLI, S.: *Children of Minorities. Gypsies.* UNICEF: International Child Development Centre, Firenze 1993.
- (5) LIÉGEOIS, J.-P.: *Roma, Gypsies, Travellers.* Council of Europe Press, Strasbourg 1994; LIÉGEOIS, J.-P.–GHEORGHE, N.: *Európa romái.* Phralipe, 1997. 4. sz., 5–34. old.
- (6) VEKERDI JÓZSEF: *A magyarországi cigány kutatások története.* Folklor és etnográfia, 7. Debrecen 1982.
- (7) *Cigányok – honnét jöttek, merre tartanak.* Szerk.: SZEGŐ LÁSZLÓ. Kozmosz Könyvek, Bp. 1983.
- (8) VEKERDI JÓZSEF: *A nemzetiség vagy életforma? Forrás,* 1984. 3. sz.
- (9) KEMÉNY ISTVÁN: *A romák és az iskola.* Educatio, 1996. 1. sz.
- (10) RÉGER ZITA: *Utak a nyelvhez. Nyelvi szocializáció – nyelvi hátrány.* Akadémiai Könyvkiadó, Bp. 1990.
- (11) KEMÉNY ISTVÁN: *A magyarországi cigány lakosság.* Valóság, 1974. 1. sz.
- (12) LEWIS, O.: *Sanchez gyermekei.* Európa Könyvkiadó, Bp. 1968.
- (13) *Szociológiai írások.* Szerk.: KEMÉNY ISTVÁN–GÁBOR KÁLMÁN. Replika-kör, Bp. 1992.
- (14) KEMÉNY ISTVÁN–HAVAS GÁBOR–KERTESI GÁBOR: *Beszámoló a magyarországi cigány (roma) népesség helyzetével foglalkozó, 1993 októbertől és 1994 februárja között végzett kutatásról.* MTA Szociológiai Kutató Intézet, Bp. 1994.
- (15) KOZÁK ISTVÁNNÉ: *A cigány gyerekek iskolai eredményeit befolyásoló tényezők a hatvanas évek elejétől a kilencvenes évek elejéig I–II.* Phralipe, 1998. 3., ill. 4. sz.
- (16) LADÁNYI JÁNOS–SZELÉNYI IVÁN: *Ki a cigány? Kritika,* 1997. 12. sz.; KEMÉNY ISTVÁN–HAVAS GÁBOR–KERTESI GÁBOR: *A relatív cigány a klasszifikációs küzdőtéren.* Kritika, 1998. 3. sz.; LADÁNYI JÁNOS–SZELÉNYI ANNA: *Az etnikai besorolás objektivitásáról.* Kritika, 1998. 3. sz.
- (17) RÉGER ZITA: *Utak a nyelvhez,* i. m.
- (18) TOMKA MIKLÓS: *A cigányság története. = Cigányok, honnét jöttek – merre tartanak? Szerk.: SZEGŐ LÁSZLÓ.* Kozmosz Könyvek, Bp. 1983; *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban.* Szerk.: MEZEY BARNA és mtsai. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1986; FRASER, A.: *A cigányok,* i. m.
- (19) STEWART, M.: *Daltestvérek. Az oláh-cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon.* T-Twins, Bp. 1994.
- (20) FRASER, A.: *A cigányok,* i. m., 281. old.
- (21) LIÉGEOIS, J.-P.: *Roma, Gypsies, Travellers,* i. m., 111. old.
- (22) = COSTARELLI, S.: *Children of Minorities,* i. m., 45. old.
- (23) OKELY, J.: *Szimbolikus határok.* Café Babel, 1991. 1. sz.
- (24) STEWART, M.: *Daltestvérek,* i. m.; FRASER, A.: *A cigányok,* i. m.
- (25) FORRAY R. KATALIN–HEGEDŰS T. ANDRÁS: *Két tanulmány cigány gyerekekről.* Akadémiai Könyvkiadó, Bp. 1991.
- (26) LIÉGEOIS, J.-P.: *Roma, Gypsies, Travellers,* i. m.
- (27) LIÉGEOIS, J.-P.–GHEORGHE, N.: *Európa romái,* i. m.
- (28) ALLEMANN-GHIONDA, C.: *Managing Cultural and Linguistic Plurality in West-European Education. Obstacles, Patterns and Innovations.* European Journal of Intercultural Studies, 1995. 2. sz.